

Ivana Damnjanović⁸⁰
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

POLITIKA I TEHNIKA U DELU MIHAILA MARKOVIĆA

Apstrakt

Cilj ovog rada je deskripcija i analiza stavova Mihaila Markovića o tehnici u njenom društvenom kontekstu, a pre svega o njenom odnosu sa politikom. Markovićeви radovi o pojmovnom određenju tehnike, ulozi savremene tehnike u društvu i njenom uticaju na promene u obrascima čovekovog ponašanja, organizacije rada i političke organizacije društva, u određenom smislu se uklapaju u „duh vremena“, ali u pojedinim aspektima ga daleko prevazilaze. Ukazujući na nedostatke jednostranih pristupa, on pruža neke sasvim originalne uvide i detaljnu analizu onih karakteristika savremene tehnike koje otvaraju velike mogućnosti za zloupotrebe, ali imaju i veliki emancipatorski potencijal. Konačno, jedan od velikih doprinosa Mihaila Markovića razmatranju odnosa između tehnike i politike jeste obrazloženje politike kao tehnike. Polazeći od Makijavelijevih dela, on daje i jednu opštu analizu u kojoj pokazuje zbog čega je ovakvo shvatanje politike moguće.

Ključne reči: Mihailo Marković, tehnika, politika, nauka

Ne može se reći da tehnika, i njen odnos sa politikom, zauzima centralno mesto u opusu Mihaila Markovića. Međutim, interesovanje za tehniku logično se nadovezuje na neke ključne delove njegovog naučnog i filozofskog rada. Sa jedne strane, to su dubinska razmišljanja o nauci i njenim filozofskim osnovama, a sa druge stalni društveni angažman, neprestani napor da se ukaže na probleme sa kojima se savremeno društvo suočava i njihova moguća rešenja. Treba napomenuti i da se Markovićevo promišljanje problema tehnike i njenog odnosa sa

društvom, pa i politikom kao jednim njegovim delom, ma kako sporadično bilo, proteže na period od preko trideset godina.⁸¹

U svojoj analizi pojma tehnike⁸² Marković polazi od antičkog određenja *techne* kao praktično primenjivog znanja, nasuprot teorijskom (*episteme*). Međutim, za razliku od većine drugih autora, on svoju pažnju ne usmerava na Platona i, što je naročito uobičajeno, Aristotela, već na sofiste, koji su, po njegovom mišljenju, upravo ovaj oblik znanja stavljali u centar svojih proučavanja.⁸³ Pri tome, naročiti značaj pridaje Gorgijinim shvatanjima, koja smatra osnovom savremenih definicija tehnike. Gorgija uviđa instrumentalni karakter tehnike, i o njoj govori kao o „celokupnosti svih postupaka kojima se čovek bori protiv slučajnosti (*tyche*)“⁸⁴. Upravo na osnovu ovih stavova, Marković zaključuje da „u značenju grčkog *techne* i u načinu kako u različitim kontekstima termin *tehnik*a danas upotrebljavamo, nalazimo jedan isti osnovni pojmovni sadržaj.“⁸⁵ Tako dolazi do definicije tehnike, koja obuhvata „celokupnost svih znanja, materijalnih sredstava i praktičnih postupaka koji su najadekvatniji za postizanje nekog datog cilja“⁸⁶. Od ove definicije Marković nije odstupao ni u svojim kasnijim radovima.⁸⁷

Ovo relativno široko određenje otklanja neke od čestih problema i pogrešaka koje se javljaju u raspravama o tehnici. Jedna od njih, na koju i Marković ukazuje, jeste prečesto svođenje tehnike na „samo proizvodne snage, ili čak samo njihov objektivni činilac: industrijske mašine i druga oruđa za rad.“⁸⁸ Druga je

81 Prvi Markovićev rad na ovu temu, *Čovek i tehnika*, objavljen je 1964. godine, a poslednji – *Politika i tehnika u delu Discorsi Makijavelija* – 2001. godine.

82 Jedna napomena o terminologiji: kao i većina autora koji su stvarali pre poslednje četvrtine dvadesetog veka (Veber, Ortega i Gaset, Luis Mamford, Žak Elil, da navedemo samo neke) Marković u svojim ranijim delima koristi izraz *tehnik*a. Kasnije je postao običaj da se ovaj fenomen označava kao *tehnologija*, a sam Marković u nekim kasnijim radovima (*Etički problemi nauke, Krićka društvena nauka*) upotrebljava i taj termin. Naslov ovog članka formulisan je, ipak, imajući u vidu činjenicu da je Markovićeva definicija – definicija *tehnike*, te da je upravo ovaj termin upotrebljavao u tekstovima u kojima se najneposrednije bavio razmatranjem ove pojave.

83 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta „Đuro Salaj“, Beograd, 1964, str. 4.

84 Ibidem, str. 5.

85 Ibidem.

86 Ibidem, str. 5–6.

87 Navodi je, u neizmenjenom obliku, i u tekstu „Politika i tehnika u delu *Discorsi Makijavelija*“, *Letopis Matice srpske*, knj. 467, br. 5 (maj 2001), str. 670.

88 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 3. Problem preuskog definisanja tehnike primetili su i neki drugi autori. Upor. na primer, Luis Mamford, *Tehnika i civilizacija*, Mediteran, Novi Sad, 2009, str. 23–26.

izjednačavanje tehnike sa materijalnim delom kulture, što sadržaj ovog pojma zaista čini bogatijim i preciznijim, ali pri čemu se gube iz vida neki drugi aspekti tehnologije – tačnije njene veze sa drugim oblicima kulture. Po Markovićevim rečima, „[t]ehnika se tada stavlja *pored* nauke, umetnosti, filosofije, politike itd. kao duhovnih oblika kulture“.⁸⁹ Već iz ove konstatacije može se videti da Marković sagledava tehniku ne kao *sui generis* fenomen, već uvek u kontekstu njenog (složenog) odnosa sa drugim društvenim pojavama. Naročito je, kako će u daljem tekstu biti pokazano, važna njena veza sa naukom, i njen odnos sa društvenom organizacijom i politikom.

Iako se značenje termina *tehnika* oslanja na antičku tradiciju, savremeno shvatanje tehnike počiva na suštinskom raskidu sa tom tradicijom. Kao što je već pomenuto, antičko *techné* je potpuno različito (moglo bi se čak reći, u određenom smislu, suprotno) od *episteme* – mada i jedan i drugi izraz mogu da se podvedu pod „znanje“. *Episteme* je nužno povezano sa *theorionom* – čistim znanjem, znanjem koje je samo sebi svrha.⁹⁰ U savremenoj vizuri, sa druge strane, tehnologija je neraskidivo povezana sa naukom do tog stepena da se često određuje jednostavno kao „primenjena nauka“⁹¹. Marković ukazuje na tu činjenicu. Po njegovom mišljenju, *opšteljudski problem tehnike* sastoji se u tome „kako postići optimalnu ravnotežu prirodnosti i veštine, intuicije i znanja, iracionalnog i racionalnog, spontanosti i planiranja, traganja za novim i rutine, prepuštanja slučaju i pridržavanja strogo određenih pravila“⁹². Međutim, savremena tehnika se odlikuje nizom specifičnih karakteristika, od kojih je prva upravo uspostavljanje čvrste veze sa naukom. Ovu vezu načelno je uspostavio Francis Bacon (*Francis Bacon*) („Jer cilj je ovoj našoj znanosti da se ne pronalaze dokazi, nego umjetnosti; ne ono što je u skladu sa načelima, nego sama načela; ne vjerojatni razlozi, nego određenja i upute za djela.“⁹³), a praktično industrijalci kraja 19. i početka 20. veka.⁹⁴ „[D]anašnjoj mašinskoj tehnici,“ piše Marković, „je prethodio

89 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., 1964, str. 3.

90 Upor. na primer, Hans Georg Gadamer, „Pohvala teoriji“, *Letopis Matice srpske*, knj. 457, br. 5 (maj 1996), str. 688–703.

91 Tako, na primer, *Oxford Dictionary* definiše tehnologiju kao 1) primena naučnih znanja u praktične svrhe, pre svega u industriji; 2) mašinerija i oprema razvijena na osnovu naučnog znanja; 3) područje znanja koje se bavi inženjeringom ili primenjenim naukama. Dostupno preko: http://oxforddictionaries.com/view/entry/m_en_gb0848700#m_en_gb0848700 (Pristupljeno 18. februara 2011)

92 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 16.

93 Francis Bacon, *Novi organon*, Naprijed, Zagreb, 1986, str. 17.

94 Upor. na primer Luis Mamford, *Tehnika i civilizacija*, op. cit., str. 244 i dalje.

nastanak i džinovski razvoj nauke[...] Industrijska revolucija 19. veka rezultat je svesne, organizovane primene nauke.⁹⁵

U svojim radovima Mihailo Marković ne daje jednu sasvim konzistentnu sliku odnosa između nauke i tehnike. Sa jedne strane, on insistira na tome da je njihovo potpuno razdvajanje pogrešno.⁹⁶ Iz njegove definicije tehnike (*Celokupnost svih znanja...*, kurziv I.D.) moglo bi se čak zaključiti da se nauka suštinski može podvesti pod tehniku. Ovome ide u prilog i činjenica da kada govori o problematičnim aspektima savremene nauke, Marković često kao primere navodi zapravo tehniku (tehnologiju) nastalu njihovom primenom. Na drugim mestima, međutim, on pravi jasnu distinkciju između ova dva, doduše povezana, ali veoma različita aspekta čovekove delatnosti.⁹⁷ Analiza radova u kojima je obrađivao ove teme ipak govori da drugo shvatanje preovlađuje. Nauka i tehnika se suštinski razlikuju, i iz te suštinske razlike proističu i različiti zahtevi koji se pred njih postavljaju.

Nauka je, pre svega, izrazito *stvaralačka* delatnost. Ona, bar u nekim svojim fazama (kao što je, na primer, formulisanje hipoteza), zahteva kreativnost. Zbog toga je potpuna automatizacija naučnog postupka nemoguća.⁹⁸ Uobličavanje savremenog naučnog metoda, koje svoje početke ima u radovima Galileja (*Galileo Galilei*),⁹⁹ dovelo je do razdvajanja nauke „ne samo od svake teologije i metafizike već i od svega vrednosnog, uključujući i etičko“¹⁰⁰. Ovo razdvajanje je svoj najviši stepen dostiglo u pozitivizmu. Zbog toga Marković na više mesta¹⁰¹ navodi Kontovu (*Auguste Comte*) maksimu „Znati da bi se predviđalo, predviđati da bi se imala moć“ (*Savoir pour prévoir, prévoir pour pouvoir*), ukazujući da se ona, „u odsustvu bilo kakvog inherentnog etičkog merila, kao moć čistog pozitivnog znanja (kome je potrebna religija da ga *spolja* osmisli) ostvaruje kao

95 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 16.

96 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 3, str. 16–17.

97 Mihailo Marković, „Etički problemi nauke“, *Gledišta*, god. XXIX, 11–12 (novembar – decembar), 1988, str. 179, str. 190; Mihailo Marković, *Kritička društvena nauka*, BIGZ/Genes-S/Prosveta/SKZ, Beograd, 1994, str. 32.

98 Upor. Mihailo Marković, „Posledice budućeg tehničkog napretka“, u: Miloš Macura, Dragomir Vitorović (urs.), *Problemi nauke u budućnosti – iskustva i viđenja*, SANU, Beograd, 1991, str. 333–335.

99 Upor. Mihailo Marković, „Um i etos“, *Filozofija i društvo*, br. 21 (2003), str. 25. Takođe i Mihailo Marković, *Kritička društvena nauka*, op. cit., str. 1.

100 Mihailo Marković, *Um i etos*, op. cit., str. 26.

101 Mihailo Marković, *Kritička društvena nauka*, op. cit., str. 1 i str. 8; Mihailo Marković, *Um i etos*, op. cit., str. 26.

politička moć i kao moć kapitala.¹⁰² Posledice opšteg prihvatanja ovakvog pristupa nauci dovele su do mnogih zloupotreba nauke i naučnih saznanja, ali i do distanciranja samih naučnika od moralne odgovornosti za primenu njihovih otkrića. Ovakva situacija je, po Markoviću, potpuno pogrešna, jer „[k]ao ni bilo ko drugi, ni naučnik ne može izbeći moralnu odgovornost za svoju delatnost *u onoj meri u kojoj je mogao znati za njene posledice*.”¹⁰³ Razlikovanje između fundamentalnih i primenjenih istraživanja¹⁰⁴, kao ni razdvajanje proizvodnje znanja od njegove primene¹⁰⁵ ne može biti opravdanje za prebacivanje odgovornosti moralnog prosuđivanja na nekog drugog.

Sa druge strane, tehnika se određuje upravo kao *suprotnost stvaralaštvu*. Ona je samo jedan momenat čovekovog praktičnog odnosa prema svetu.¹⁰⁶ Kao takva, ona sama ne može sadržati etičke principe niti se njima rukovoditi, zbog toga što ona sama i ne određuje sopstvene ciljeve. Svaka tehnologija je, insistira Marković, „samo *sredstvo* koje može biti upotrebljeno i za zlo i za dobro.”¹⁰⁷

Upravo iz pozitivističkog pristupa nauci i razdvajanja uma i etosa proistekao je koncept progresa, prvi put formulisan u 17. veku. Ovaj koncept je, po Markoviću, „na najbolji način sumirao osnovni smisao celokupnog modernog razvoja, i istovremeno uspešno racionalizovao sve ono što se u nauci radilo.”¹⁰⁸ Nauka je služila progresu, a mnoga ružna društvena zbivanja opravdavana su pozivanjem na njega: „masovno izbacivanje ljudi s posla kad su stigle industrijske mašine, pretvaranje stvaralačkog rada u mehaničku naviku, uništavanje prastarih šuma, pretvaranje plodnih oranica u asfaltne autostrade, potopljavanje čitavih sela i uništavanje njihove tradicionalne kulture da bi se izgradile hidroelektrične centrale, zamena pušaka nuklearnim oružjem.”¹⁰⁹ Istovremeno, pojam progresa se gotovo nije mogao dovesti u pitanje, osim kada je reč o pojedinačnim pojavama. Ne samo da se pitanje moralnosti progresa nije postavljalo, već je on ponekad uziman kao sam *kriterijum moralnosti* i jedna *regulativna moralna ideja*.¹¹⁰

102 Mihailo Marković, *Kritička društvena nauka*, op. cit., str. 8.

103 Mihailo Marković, *Etički problemi nauke*, op. cit., str. 188.

104 Upor. Mihailo Marković, *Kritička društvena nauka*, op. cit., str. 32.

105 Upor. Mihailo Marković, *Um i etos*, op. cit., str. 30.

106 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 6.

107 Mihailo Marković, *Posledice budućeg tehničkog napretka*, op. cit., str. 339.

108 Mihailo Marković, *Etički problemi nauke*, op. cit., str. 181.

109 Ibidem.

110 Ibidem.

Već 1964. godine Marković upozorava: „U društvu koje nema nikakve druge progresivne ciljeve neizbežno će uhvatiti korena ideologija tehnicizma. Društveni progres će biti sveden na tehnički progres, na porast moći čoveka nad prirodom, porast materijalnog bogatstva i komfora.“¹¹¹ Upravo to se i dogodilo – širom sveta je prihvaćena jedna paradigma društvenog razvoja, potekla iz Zapadne Evrope i Severne Amerike, koja je uspela da se identifikuje sa progresom, modernizacijom i boljim životom uopšte.¹¹² U okviru ove paradigme progres se više ne shvata kao moralni ideal koji može da „znači ‘rast slobode’ (kao kod Hegela), ‘razotuđenje’ i ‘rastuće bogatstvo ljudskih potreba’ (kao kod Marksa), ili čak regulativni princip da ‘celokupno istraživanje treba da bude otvoreno i kritičko, i da se ne može s pravom vršiti bilo kakvo ograničavanje slobode tog istraživanja’“.¹¹³ Takođe se odbacuje ideja Levi-Brila (*Lucien Lévy-Bruhl*) o moralnom progresu koji bi podrazumevao „ostvarenje jednog sve humanijeg života, jedne sve veće pravičnosti u društvenim odnosima“.¹¹⁴ Naprotiv, koncept progressa sveden je, u savremenoj kulturi, na „materijalni rast, ekspanziju proizvodnje, sve udobniji život, širenje materijalne civilizacije po celoj zemljinoj kugli“.¹¹⁵

Upravo ovako shvaćen, *kvantitativni* pojam progressa, po Markoviću, otvara niz moralnih dilema. Prva i osnovna je da li se može suštinski moralnom smatrati „težnja da se samo za sebe, svoju društvenu grupu i svoju zemlju prigrabi što više materijalnih dobara i moći?“¹¹⁶ Ovakva težnja je po svojoj prirodi isključiva, i razara ljudske odnose u svakoj zajednici. Drugo pitanje koje se otvara jeste da li je moralno opravdano iscrpljivanje prirodnih resursa u interesu manjine (bilo da je ta manjina shvaćena kao ekonomska i politička elita, razvijene zemlje, ili sadašnjih nekoliko naraštaja ljudi). Tu je i pitanje nauke (i na njoj zasnovanih tehnologija) – da li se njihovo korišćenje isključivo u svrhu materijalnog rasta, efikasnosti i rentabilnosti, kao i u svrhu globalnog razaranja, može smatrati moralnim? Konačno, ako bi ceo svet prihvatio koncept progressa shvaćen na ovaj način, otvara se dilema da li svi ljudi na planeti imaju prava da teže nivou bogatstva i udobnosti koji je dostignut u razvijenim zemljama, ili će se jaz između razvijenih i nerazvijenih sve više širiti.¹¹⁷

111 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 24.

112 Mihailo Marković, *Etički problemi nauke*, Gledišta op. cit., str. 183.

113 Ibidem, str. 181.

114 Lucien Lévy Bruhl, *La moral et la science des moeurs* (1857–1939). Citirano prema: Mihailo Marković, *Um i etos*, op. cit., str. 24.

115 Mihailo Marković, *Etički problemi nauke*, op. cit., str. 181.

116 Ibidem, str. 182.

117 Ibidem, str. 182–183.

Razrešenje ovih pitanja Marković vidi u prihvatanju jednog alternativnog modela razvoja, koji bi se zasnivao na bitno drugačijim premisama, i sadržao sledeće elemente:

1. Zamena koncepta progressa kao ekspanzionizma materijalnog rasta uravnoteženim shvatanjem kvantitativnog i kvalitativnog razvoja;
2. Ne treba ograničavati razvoj nauke i tehnologije, ali one moraju da budu u službi stvaranja kvalitetnijeg života i povećanja slobode ljudi, a ne isključivo neograničenog i nekontrolisanog rasta materijalne proizvodnje;
3. Kada se na taj način zadovolje osnovne potrebe ljudi – opšta zaposlenost i pristojan životni standard – društvo treba da pomeri težište svojih nastojanja ka zadovoljavanju kulturnih i psiholoških potreba;
4. Preokretanje trenda sve većeg zagađivanja i iscrpljivanja životne sredine;
5. Ukidanje svakog monopola političke ili ekonomske moći i stvaranje uslova za funkcionisanje istinske demokratije.¹¹⁸

Ne ulazeći u moguće konkretne načine da se ovakva paradigma nametne, Marković zaključuje: „Mesto nauke u ovakvom modelu razvoja, izgrađenom na izloženim etičkim pretpostavkama, bilo bi značajnije i uglednije nego ikad u istoriji, pod jednim uslovom: da nauka prihvati svoju moralnu odgovornost za predvidljive posledice svog istraživanja.“¹¹⁹

Nauka i tehnika, njihova upotreba ili zloupotreba ne mogu se izdvojiti iz celine čovekovog življenja u društvu i njegove prakse. Različiti načini na koje su one doživljavane tokom istorije ukazuju na različite mogućnosti njihovog uticaja na društvo i njegovu organizaciju (uključujući i onu političku). U antičkoj Grčkoj, na primer, tehnološki razvoj nije bio primarni interes zajednice. Marković nudi dva moguća razloga za to. Prvo objašnjenje leži u činjenici da je institucija ropstva, i opšteprihvaćen stav da je „fizički rad nedostojan slobodnih ljudi“ gasio potencijalni interes za razvoj naprednijih tehnika. Iako je Aristotel prvi, u određenom smislu, uspostavio vezu između tehnike i oblika društvene organizacije ukazujući da bi razvoj tehnike učinio ropstvo nepotrebnim¹²⁰, i mada su postojale određene pretpostavke za brz tehnološki razvoj, u antici

118 Ibidem, str. 190–191.

119 Ibidem, str. 192.

120 U Politici se, između ostalog, kaže: „Jer kada bi uzmoglo svako pojedino oruđe, onako kako mu se naredi ili predosjećajući nalog, obaviti svoj posao, kakvi kažu da su Dedalovi kipovi ili Hefestovi tronošci, o kojima reče pjesnik, da 'sami od sebe dođoše na božansko zborište', te kad bi tako tkalački čunci tkali sami i trzalice citarale, onda ne bi trebalo ni graditeljima pomoćnika ni gospodarima robova.“ (prema izdanju Globus, Zagreb, 1988, str. 8)

nijedan društveni sloj nije bio suštinski zainteresovan za napredak u ovom pogledu.¹²¹ Na drugom mestu, međutim, Marković ukazuje na to da su se antička i moderna kultura razlikovale pre svega po svojim opštim ciljevima, i da zbog toga razvoj tehnike u antici nije bio prioritet: „Antički čovek nije sebi postavio za cilj osvajanje prirode i proizvodnju što većeg broja raznovrsnih materijalnih predmeta i usluga – što je očigledna opsesija modernog čoveka. Njegov životni cilj je bio harmoničan, a ne materijalno bogat.“¹²² Ne samo u antici, već tokom većeg dela ljudske istorije i u najvećem delu sveta, tehnika i njen razvoj nisu bitno uticali na tradicionalne oblike društvene organizacije, nisu privlačili pažnju mislilaca, i, konačno, nisu izazivali toliku zabrinutost kao u savremenim društvima. To navodi na pomisao da „[i]ako problem tehnike nije nastao niti postao nešto temeljno različito u savremenom društvu, on je tu ipak dobio kvalitativno novi oblik.“¹²³ Po Markovićevom mišljenju, savremenu tehniku karakteriše pet bitno novih momenata:

1. Čvrsta veza sa naukom, zasnovanost na naučnim dostignućima.
2. Bitno izmenjen odnos čoveka i prirode, u korist čoveka. Ovde je naročito važna mogućnost uništenja planete i „kolektivnog samoubistva“.
3. Prodor tehnike iz oblasti privrede u sve druge oblasti ljudskog života.
4. Ekspanzija tehnike stvara poseban tip čoveka – čoveka koji osnovni preduslov ljudske sreće vidi upravo u moći i udobnosti koje pruža tehnika. Ovaj tip čoveka, sa druge strane, doprinosi daljem prodiranju tehnike u sve pore života.
5. Stvaranje ideologije *tehniciзма*, odnosno uverenja da je osnovna svrha ljudske egzistencije postizanje što veće moći nad prirodom, pa da je prema tome tehnika sama po sebi fundamentalna ljudska vrednost.¹²⁴

Upravo zbog ovih karakteristika moderne tehnike otvara se pitanje njenog mesta u društvu i njenog uticaja na društvo. Mihailo Marković veoma rano konstatuje postojanje dve struje u teorijskom promišljanju tehnike – struje koje bismo danas mogli nazvati *tehnofiličnom* i *tehnofobičnom*. Prema zastupnicima prve struje, tehnika je, sama po sebi, jedna od fundamentalnih ljudskih vrednosti; jedna od najpozitivnijih tekovina čovekovog razvoja; i jedan od najbitnijih, možda i odlučujući uslov daljeg napretka ljudskog društva. Drugo stanovište počiva na stavu da je tehnika osnovno zlo savremenog čoveka, koje dovodi do toga da čovek gubi ono najhumanije u sebi. Pri tom, smatra Marković,

121 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 20.

122 Mihailo Marković, *Etički problemi nauke*, op. cit., str. 180.

123 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 16.

124 Ibidem, str. 16–17.

„[p]aradoksalno je da se obe (ove struje mišljenja, prim. I.D.) mogu sresti unutar jedne iste – marksističke filosofije“. Ovim otvara analizu Marksovog shvatanja tehnike.

Po mišljenju mnogih autora, Karlu Marksu (*Karl Marx*) pripada zasluga za usmeravanje pažnje filozofa, sociologa, politikologa i političkih ekonomista na ulogu tehnologije i njen uticaj na društvo, pa i politiku.¹²⁵ Međutim, interpretacije njegovog stava o odnosu društva, pa i politike, s jedne, i tehnologije, s druge strane, nipošto nisu jedinstvene i jednoznačne u ocenama. Marksov rad može se, naime, interpretirati kao začetak društvenog konstruktivizma (pre svega na tragu stava da „društveno biće proizvodi društvenu svest“),¹²⁶ kao početna tačka tehnološkog determinizma,¹²⁷ neutralnosti tehnologije, ali i teze o sociotehničkom kompleksu kao totalitetu¹²⁸. Najveći broj autora danas zastupa tezu da Marksova pozicija u biti jeste tehnodeterministička, mada ne u „tvrdoj“ varijanti.

Nasuprot tome, Mihailo Marković smatra da Marks nastupa pre svega sa humanističkih pozicija, i da njegovo shvatanje odnosa tehnike i društva nikako nije jednostrano. I „tehnofili“ i „tehnofobi“ se, po njegovom mišljenju, „pozivaju samo na one fragmente kod Marksa koji im odgovaraju“¹²⁹. Da bi se stekla prava slika o Marksovom viđenju tehnike, potrebno je, međutim, analizirati celinu njegovog dela. „Sa jedne strane“, kaže Marković, „Marks je nesumnjivo filosof tehnike“¹³⁰. On određuje proizvodne snage kao osnovnog pokretača društvenog razvoja, i smatra da je tehnički odnos prema prirodi jedna od bitnih čovekovih karakteristika. Osim toga, ljudska sloboda je uslovljena postizanjem visokog stepena razvoja tehnike.¹³¹ Ipak, Marksova misao „nema nikakve veze sa filosofijom tehnicizma koju su razvili mnogi njegovi sledbenici.“¹³² Naprotiv, „Marks ceo problem tehnike razmatra u okvirima jednog izvanredno širokog humanističkog konteksta, u kome on, i pored sveg svog značaja, ima podređenu ulogu. Tehnika je samo momenat prakse, praksa je samo momenat celovitog

125 Upor. Adam Kuper and Jessica Kuper (eds.), *The Social Science Encyclopedia*, vol. 2, Routledge, New York, 2004, str. 1025 i dalje.

126 Ibidem, str. 932.

127 Upor. Langdon Winner, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977, str. 77 i dalje.

128 Michael E. Kraft and Norman J. Vig (eds.), *Technology and Politics*, Duke University Press, Durham, 1988, str. 15.

129 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 8.

130 Ibidem.

131 Ibidem, str. 8–9.

132 Ibidem, str. 10.

bića čoveka.¹³³ Kada se u obzir uzme i analiza Marksovih pojmova *rada* i *prakse*, „podređena uloga tehnike postaje još očevidnija.“¹³⁴ Konačno, sumira Marković, „[u] društvu koje je Marks imao pred sobom nisu postojali čak ni tehnički uslovi za radikalnu emancipaciju čovečanstva. Ali Marks nikad nije ni pomišljao da ovaj oslobodilački proces svede na tehnički progres.“¹³⁵

Mihailo Marković ne odstupa ni za trenutak od svog, pre svega instrumentalističkog, shvatanja tehnike, po kome je ona vrednosno neutralna. Ona za čoveka predstavlja mogućnost da bude slobodan, društven i stvaralac, ali i da bude rob, automat, egoista.¹³⁶ Ipak, iz njegove analize jasno se vidi da tehnika *ima* određenog uticaja na društvene pojave i procese, pa i na politiku kao jedan vid društvene delatnosti. U svojim radovima Marković je posvetio pažnju različitim aspektima ovog uticaja – onim karakteristikama pre svega savremene tehnike koji u najvećoj meri utiču na promenu društvenih i političkih odnosa. Osim toga, on se posvetio i analizi jednog relativno retko istraživanog pristupa: shvatanja politike *kao* tehnike, koje se može pratiti unazad sve do antike, a čiji su zastupnici bili Makijaveli (*Niccolo Machiavelli*) (kome Marković i poklanja najviše pažnje), Hobs (*Thomas Hobbes*), ali i Kont i Sen-Simon (*Henri de Saint-Simon*).

Prva (i najočiglednija) veza savremene tehnologije sa politikom upravo su njene, već pomenute, bitne karakteristike – tehnika prodire u sve oblasti društvenog života, formira poseban tip čoveka i ideologiju tehnicizma, po kojoj „maksimalno razvijanje proizvodnih snaga treba trajno pretpostaviti svim drugim društvenim ciljevima.“¹³⁷ *Tehnokratija* je, po Markoviću, poseban oblik tehnicizma, to jest „ideologija po kojoj rešenje bitnih problema savremenog sveta treba tražiti u novoj organizaciji društva u kojoj će tehnika imati primat nad ekonomikom i politikom i u kojoj će dosadašnje nekompetentne upravljače društva – političare, zameniti tehničari.“¹³⁸ Pored svega, kaže on na drugom mestu, „[n]ova tehnologija podržava jedan model razvoja koji stavlja moć dominacije na vrlo visoko mesto u hijerarhiji ljudskih vrednosti.“¹³⁹

Uticaji tehnike na političku organizaciju društva i političko delovanje pojedina i grupa proizlaze, takođe, iz funkcija tehnike u procesu racionalne ljudske prakse. Ova funkcija je, po Markovićevom mišljenju, trostruka.

133 Ibidem.

134 Ibidem, str. 12.

135 Ibidem, str. 14.

136 Ibidem, str. 18.

137 Ibidem, str. 17.

138 Ibidem.

139 Mihailo Marković, *Posledice budućeg tehničkog napretka*, op. cit., str. 338.

Na prvom mestu, tehnika omogućava stvaranje novih vrednosti, i na taj način povećava slobodu ljudskog izbora i otvara mogućnosti za svestraniji i bogatiji život ljudi. Tehnički progres, načelno, otvara mogućnost da se trajno eliminišu glad i siromaštvo, suzbiju bolesti, i uopšte zadovolje elementarne ljudske potrebe, što je ključan uslov za razvoj i zadovoljavanje drugih potreba.¹⁴⁰

Druga funkcija tehnike ogleda se u tome što ona stvara sredstva kojima se povećavaju mogućnosti realizacije osnovnih, bitno netehničkih vrednosti. Interesantno je da su primeri koje Marković navodi upravo iz sfere politike. Po njemu, „istinska demokratija je nemoguća u uslovima velike tehničke zaostalosti“¹⁴¹. Ipak, progresivna uloga tehnike je najvidljivija u njenom odnosu prema slobodi¹⁴². Ona je, kaže Marković, oduvek bila nužan, mada ne i dovoljan uslov slobode čoveka. Upravo ta oslobađajuća funkcija tehnike i jeste razlog za opštu i stalnu tendenciju ljudi da je usavršavaju. Ova tendencija ima snagu društvenog zakona, a tehnika je masovno prihvaćena kao vrednost pre svega zbog toga što smanjuje zavisnost čoveka od prirode i količinu neophodnog fizičkog rada.¹⁴³ Tehnički progres utiče i na promenu društvenih odnosa u pravcu veće ravnopravnosti: „Neposredna posledica tehničkog progressa u našem veku jeste ukidanje izvesnih tradicionalnih privilegija zasnovanih na poreklu i svojini, ublažavanje najoštrijih društvenih suprotnosti, povećan stepen političkog demokratizma, sumrak nekadašnjih neprikosnovenih autoriteta – vlasnika i šefa u odnosu na potčinjene, patrijarhalnog muža u odnosu na ženu, roditelja u odnosu na decu.“¹⁴⁴ Marković upravo kod Marksa ističe razumevanje ove emancipatorske dimenzije tehnike, dok egzistencijalistima zamera previđanje ovog potencijala.¹⁴⁵

Treća funkcija tehnike je stvaranje sredstava za tačniju i objektivniju procenu situacije od koje zavise naše odluke.¹⁴⁶ Ova funkcija je naročito važna u domenu planiranja i upravljanja, među koje spada i politika – „[b]ez veće primene nauke i tehnike politika, ma koliko bila demokratska i decentralizovana, ostala bi uglavnom stvar subjektivnih nagađanja i rutine.“¹⁴⁷

140 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 19.

141 Ibidem, str. 20.

142 O Markovićevom određenju slobode videti *Sloboda i praksa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, kao i prikaz Dragana Simeunovića u časopisu *Srpska politička misao*, vol. 4, br. 3–4 (1997), str. 177–186.

143 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 20.

144 Ibidem.

145 Ibidem.

146 Ibidem, str. 19.

147 Ibidem, str. 21.

Postoji, međutim i „tamna strana“ uticaja tehnike na društvo i politiku. Ona se, pre svega, sastoji u rastućem otuđenju, mogućoj i stvarnoj zloupotrebi pojedinih tehnologija (pre svega tehnologija masovne komunikacije) i, konačno, formiranju tzv. *čoveka organizacije*. Ovakav čovek „svoje biće teži da identifikuje sa svojom funkcijom, za koga moć nad drugim ljudima postaje osnovna vrednost, koji u drugom čoveku ne vidi, pre svega, celovito ljudsko biće već moguće sredstvo za ostvarenje interesa svoje organizacije.“¹⁴⁸

U svom kasnijem tumačenju mogućih pravaca i posledica tehničkog napretka, Marković i dalje insistira na sagledavanju pozitivnih i negativnih aspekata novih tehnologija. Njegova analiza mogućnosti, ali i opasnosti koje donose nove kompjuterske tehnologije, napisana krajem 1980-ih godina, danas zvuči gotovo proročanski. Ova tehnologija, uviđa on, „omogućava i one oblike demokratije koji su dosad smatrani utopijskim, ali ona isto tako može i veoma ojačati birokratiju“.¹⁴⁹ Kompjuterizacija otvara mogućnosti za neposrednu demokratiju, po prvi put nakon antičkog iskustva, što bi, načelno, učinilo izlišnim veliki deo birokratskog aparata. Međutim, „u odsustvu jasne orijentacije jedne zajednice kao novim oblicima demokratije, moderna elektronska tehnologija može biti korišćena, pre svega, za povećanje kontrole nad građanima“.¹⁵⁰ Ni ovde Marković ne upada u zamku preteranog pojednostavljivanja, jer primećuje da čak i takvo delovanje nije isključivo zlo – jer se može koristiti isključivo za borbu protiv patoloških i negativnih društvenih pojava. U savremenom svetu „društvenih mreža“ i „virtuelnih zajednica“ naročito treba obratiti pažnju na Markovićevo upozorenje o razaranju privatnosti: „Svako ko hvali prednosti pristupa bankama podataka velikih informacionih sistema preko svog kućnog terminala mora biti svestan činjenice da bi celo vreme 'velika braća' u ovim sistemima imala pristup svakom privatnom obaveštenju koje je u ove terminale bilo uvedeno od strane njihovih autora.“¹⁵¹

Sve vreme svestan potencijalnih opasnosti koje nove tehnologije mogu doneti, Marković uspeva da sačuva nepristrasan pristup i ukaže na mogućnosti drugačijeg razvoja situacije, i ostane daleko od pozicije „autonomnosti tehnologije“¹⁵². To je, pre svega, posledica njegove doslednosti određenju tehnologije kao suštinski neutralne u odnosu na društvene ciljeve. „Sve tekovine moderne tehnike“, podseća on, „od kretanja voza i leta aviona do proizvodnje

148 Ibidem, str. 22.

149 Mihailo Marković, *Posledice budućeg tehničkog napretka*, op. cit., str. 338.

150 Ibidem.

151 Ibidem, str. 339.

152 O ideji „autonomne tehnologije“ u političkoj misli videti Langdon Winner, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977.

električne struje u nuklearnoj centrali i operacija 'veštačke inteligencije' jednog kompjutera – u stvari su prirodni procesi koje je čovek naučio da reprodukuje, kontroliše, povezuje i usmerava. Svi oni se obavljaju po složenoj zakonitosti koja nosi u sebi jedan ljudski normativni elemenat, elemenat ljudske samodeterminacije".¹⁵³

Određenjem politike kao tehnologije Marković se bavio u tekstu *Politika i tehnika u delu „Discorsi“ Makijavelija*. Pored analize nekih delova Makijavelijevog najzanemarenijeg dela¹⁵⁴, on uzima na sebe zadatak da ispita pojam politike i utvrdi „šta je to u njemu što dozvoljava da se ona isprazni od gotovo svakog drugog teorijskog sadržaja i svede na tehniku“ kao i „šta u pojmu tehnike omogućava da se i politika protumači kao jedan vid tehnike“.¹⁵⁵

Marković podseća da su i stari Grci smatrali „da je i veština upravljanja društvenim životom, dakle politika – takođe jedna vrsta tehnike“.¹⁵⁶ Ipak, shvaćanje politike kao tehnike je zapravo jedan od temelja moderne misli o politici, čiji su osnivači Makijaveli i Hobs: „I jedan i drugi daju savete vladaru kako da vodi uspešnu (ne humanu, ne moralnu) politiku i to je element tehnike u politici.“¹⁵⁷ Iz određenja tehnike, opet, sledi da je u politici tehnika „sve ono što efikasno služi kao sredstvo radi postizanja nekog određenog političkog cilja, pri čemu taj cilj može ali ne mora imati nikakve veze s moralom već može biti prosto osvajanje vlasti, ostvarivanje hegemonije, povećanje političkog uticaja, odstranjivanje političkog protivnika, pobeda u građanskom ratu, okupacija tuđe zemlje itd“.¹⁵⁸ Što je najvažnije, politika kao tehnika je vrednosno neutralna, i u tome leži njena realističnost, ali i njena slabost.¹⁵⁹ U ovom svom vidu ona je veština koja proizlazi iz primene znanja.¹⁶⁰ Opasno, je, međutim, što ona u savremenom svetu sve više postaje improvizacija, što voluntarizam prevlađuje u odnosu na znanje.¹⁶¹

153 Mihailo Marković, *Kritička društvena nauka*, op. cit., str. 19.

154 Mihailo Marković, „Politika i tehnika u delu „Discorsi“ Makijavelija“, *Letopis Matice srpske*, knj. 467, sv. 5 (maj 2001), str. 668.

155 Mihailo Marković, *Politika i tehnika u delu „Discorsi“ Makijavelija*, op. cit., str. 667.

156 Ibidem, str. 669. Takođe u *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 5. Marković ne elaborira dalje ovu tvrdnju niti navodi izvore za nju, ali može se osnovano pretpostaviti da misli na *techne basilikē*, umeće vladanja.

157 Mihailo Marković, *Politika i tehnika u delu „Discorsi“ Makijavelija*, op. cit., str. 668.

158 Ibidem, str. 670.

159 Ibidem.

160 Ibidem, str. 679.

161 Ibidem.

* * *

U skladu sa duhom vremena, Mihailo Marković stavlja tehniku u njen društveni kontekst. Sve veće prisustvo tehnike u svakodnevnom životu, sve veći upliv „tehničkih“ rešenja u sve sfere čovekove delatnosti, otvorili su prostor za dublje i sveobuhvatnije promišljanje ovog fenomena. Marković je veoma rano ukazao na nedovoljnost i neutemeljenost nekritičkog i ekstremnog pristupa tehnici – bilo u pravcu njenog „obožavanja“ bilo u pravcu njenog *a priori* odbacivanja kao suštog zla.

U analizi fenomena tehnike Mihailo Marković načelno polazi od Marksovih stavova, dajući jedno relativno široko tumačenje Marksovog odnosa prema tehnici. Ipak, Markovićevo određenje tehnike, i viđenje njenog mesta i uloge u savremenom društvu, moglo bi se odrediti pre kao *veberovsko* i to u dva bitna pogleda. To je na prvom mestu insistiranje na vrednosnoj neutralnosti tehnologije, viđenje koje bi se moglo nazvati instrumentalističkim. Kod Markovića, kao i kod Vebera (*Max Weber*)¹⁶², tehniku kao oblik čovekove delatnosti određuje upravo to što njeni ciljevi leže van nje same. Tehnologija je uvek samo sredstvo. Ipak, ona na određene načine menja čovekovo mišljenje i delovanje, njegov odnos prema svetu i organizaciju društva, pre svega u pravcu sve veće racionalizacije.¹⁶³ Na političkom planu, ovo, bar potencijalno, vodi sve većoj *birokratizaciji*, a na opštem planu *rašćaravanju*¹⁶⁴ (*Entzauberung*) sveta.

U svojim kasnijim delima, Marković kritikuje ustaljenu koncepciju progressa, pre svega shvaćenog kao *kvantitativni* i *tehnički* progres, suprotstavljajući mu jednu humanističku viziju *kvalitativnog* progressa, čiji bi ciljevi morali biti razotudjenje čoveka i njegova sve veća sloboda. Za ostvarenje ove vizije neophodno je ponovno „stapanje“ nauke i etike, kao i uspostavljanje autentično opšteljudskih vrednosti i interesa nasuprot interesima političkih i ekonomskih elita.

162 „Izraz ‘tehnika’ nekog delanja označava, za nas, skup upotrebljenih *sredstava* u tom delanju *nasuprot* onom značenju ili cilju ka kome je to delanje u krajnjem ishodu (in concreto) orijentisano, dok ‘racionalna’ tehnika označava upotrebu sredstava koja je svesno i planski orijentisana ka iskustvima i razmišljanju – u slučaju krajnje racionalnosti: ka naučnom mišljenju.“ - Maks Veber, *Privreda i društvo*, tom prvi, Prosveta, Beograd, 1976, str. 42.

163 Mihailo Marković, *Čovek i tehnika*, op. cit., str. 3–6; takođe str. 18 i dalje; Max Weber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša/Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 190–191; kao i Maks Veber, *Duhovni rad kao poziv*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1998, str. 71 i dalje.

164 U prevodima Veberovih dela, kao i studijama o Veberu objavljenim na našem jeziku, izraz *Entzauberung* je preveden na različite načine. Termin raščaravanje, čini se, ipak ostavlja najmanje mogućnosti za pogrešno razumevanje.

Konačno, kada je reč o odnosu politike i tehnike, Marković jasno ukazuje na njihovu vezu, i to na nekoliko načina. Na prvom mestu, pojedine vrste tehnike ili određeni stupanj tehnološkog napretka mogu potpomoći ili čak biti neophodni za ostvarivanje pojedinih oblika političkog organizovanja. Sa druge strane, savremena tehnika je u velikoj meri ideologizirana, do te mere da povremeno prerasta u samostalnu ideologiju *tehnicizma*, čiji je najekstremniji vid, po Markoviću, ideja o *tehnokratiji* shvaćenoj kao vladavini tehničara. Marković se najdetaljnije pozabavio jednim relativno zapostavljenim aspektom odnosa politike i tehnike – tezom o politici *kao* tehnici, čije korene nalazi kod Makijavelija, ali koja je prisutna i kod drugih mislilaca – Hobsa, Konta, pa i Sen-Simona. Kada se u politici zanemare svi njeni normativni aspekti, ona postaje tehnika, smatra Marković. Opasno je, međutim, kada sklizne u potpunu improvizaciju. To bi trebalo uvek imati na umu.

LITERATURA

- Aristotel, *Politika*, Globus, Zagreb, 1988.
- Bacon Francis, *Novi organon*, Naprijed, Zagreb, 1986.
- Gadamer Hans Georg, *Pohvala teoriji*, Letopis Matice srpske, knj. 457, br. 5 (maj 1996), str. 688–703.
- Kraft Michael E. and Vig Norman J. (eds.), *Technology and Politics*, Duke University Press, Durham, 1988.
- Kuper Adam and Jessica (eds.), *The Social Science Encyclopedia*, vol. 2, Routledge, New York, 2004.
- Mamford Luis, *Tehnika i civilizacija*, Mediteran, Novi Sad, 2009.
- Marković Mihailo, *Čovek i tehnika*, Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta „Đuro Salaj“, Beograd, 1964.
- Marković Mihailo, *Etički problemi nauke*, Gledišta, god. XXIX, 11–12 (novembar – decembar), 1988, str. 179–192.
- Marković Mihailo, *Kritička društvena nauka*, BIGZ/Genes-S/Prosveta/SKZ, Beograd, 1994.
- Marković Mihailo, *Politika i tehnika u delu „Discorsi“ Makijavelija*, Letopis Matice srpske, knj. 467, sv. 5 (maj 2001), str. 666–679.
- Marković Mihailo, *Um i etos*, Filozofija i društvo, br. 21 (2003), str. 19–32.
- Macura Miloš, Vitorović Dragomir (urs.), *Problemi nauke u budućnosti – iskustva i viđenja*, SANU, Beograd, 1991.
- Oxford Dictionary*, http://oxforddictionaries.com/view/entry/m_en_gb0848700#m_en_gb0848700, 18.02.2011
- Problemi nauke u budućnosti – iskustva i viđenja* (zbornik radova), SANU, Beograd, 1991.

Simeunović Dragan, *Mihailo Marković: Sloboda i praksa*, Srpska politička misao, vol. 4, br. 3–4, (1997) str. 177–186.

Veber Maks, *Duhovni rad kao poziv*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1998.

Veber Maks, *Privreda i društvo*, tom prvi, Prosveta, Beograd, 1976.

Veber Max, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša/Svjetlost, Sarajevo, 1989.

Winner Langdon, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977.

Ivana Damjanović

Politics and Technics in the Works of Mihailo Markovic

Abstract

This paper aims to describe and analyze views of Mihailo Marković on technics within its' social context, but primarily relationship between technics and politics. Marković's works on definitions of technics, role of modern technics in society and its' influence on changing patterns of human behaviour, organization of labour and political organization of society are, in a way, representative for the „zeitgeist“, but in some aspect they are far beyond it. Pointing out deficiencies of one-sided approaches, he provides some unique and original insights, including a detailed analysis of those traits of modern technology that open great possibilities for misuse, but also bear huge potential for emancipation. Finally, one of major contributions of Mihailo Marković in the field of politics and technics relations is his argumentation that politics can be seen as technics. Drawing from Machiavelli's works, he also provides a general analysis in which he shows why such understanding of politics is possible.

Key words: Mihailo Marković, technics, politics, science.